

21 ліпеня 2008 г.

А я працягваю вандроўкі па Беларусі й сёння зрабіў дасьледчую экспэдыцыю на ровары ў Мурагі.

Ян Баршчэўскі — польскі й беларускі пісьменьнік ды лірык — нарадзіўся на беразе возера Нешчарда ў вёсцы Мурагі Полацкага павету напрыканцы XVIII стагодзьдзя.

На маю асабістую думку, ён ніколі ня лічыў сябе беларусам ў сучасным разуменьні гэтага слова. Ён быў польскага паходжаньня, нарадзіўся ў сям'і каптана, вучыўся ў Полацку ў езуіцкай калегіі ды заўсёды пісаў у першую чаргу па-польску.

Чаму ж ён цяпер вядомы як беларускі аўтар?

У Баршчэўскага было вельмі моцнае чуцьцё да тых народных гаворак, на якіх размаўлялі “w różnosnej i dzikiej stronie Białorusi”, дзе ён нарадзіўся, дзе прайшлі яго маладыя гады й дзе ён заўсёды спыняўся ў свайго дзядзькі Завальні, калі вандраваў па навакольлях.

Ён слухаў размовы, апавяданьні ды казкі тутэйшых сялян, быў вельмі зацікаўлены мясцовым фальклёрам, на гэтай мясцовай мове нават і сам пісаў нарысы ды вершы.

Розныя людзі распавядаюць пра розныя рэчы: русалкі, чэрці, страшныя здарэньня ў лесу; злыя паны; страшныя старажытныя паганскія расказы пра азёры, расьліны, начныя стварэньня ды ўражаньня.

Значна пазьней, ужо ў Пецяярбургу, Баршчэўскі пералажыў гэтыя народныя легенды ды апаэтызаваў родныя мясьціны, калі напісаў і надрукаваў сваю вядомую кніжку “Szlachcic Zawalnia, czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach”.

“Szlachcic Zawalnia” — гэта напісаная ў рамантычным стылі крыніца фальклярыстычных ды гістарычных зьвестак, збор страшных апавяданьняў у літаратурнай апрацоўцы аўтара, збор нарысаў пра мясцовых жыхароў, пра Полацк, пра возера Нешчарда і ўсе блізкія мясьціны.

Большая частка тэксту — па-польску, але вершы й некаторыя дыялёгі напісаныя па-беларуску лацінкай:

*Kaliż taja sierada praszła,
Jak niajeuszy na pryhon paszła,
Wieś dzień żała, nialaniła sia,
Złomu Wojtu pakłaniła sia;
A ciapierza ni a czom tużyć,
I Wojt pjanyj u karczmie lażyć.*

Калі чытаеш “Завальню”, не так проста зразумець, дзе мяжа паміж фантастыкай і рэальнасьцю:

“Rusalki, kiedy żyto kwitnie w polu, z rozpuszczonemi długimi włosami, kołyszą się na brzozach, i śpiewają pieśni; śmiech ich odzywa się w głębi lasów i trwogą przejmuje zbierających grzyby lub jagody.”

Непадрыхтаваны чалавек можа рашыць, што да сённяшняга часу ад той вуснай творчасьці ў народзе не засталася ужо нічога. Не! Нават я яшчэ застаў тых жыхароў паўночнай Беларусі, якія несьлі тую містыку праз ўсё жыцьцё. А вось, напрыклад, што сказаў год таму

вядомы беларускі фальклярыст Васіль Ліцьвінка — ён на жаль летась пайшоў зь жыцця — ў інтэрвію польскаму радыё:

«Русалка ўвогуле беларуская — ўнікальная. Самае цікавае, што русалка — ў жывой памяці народа. Цудоўная жанчына гаварыла, — сядзелі мы на лаўцы, — я кажу: “Пра русалку што-небудзь чулі?” — яна кажа: “Як чула, я яе бачыла! Выйшла вот з таго агарода, вылезла зь зеляніны, прайшла праз дарогу і — у мой агарод, — а за маім агародам Святое возера, дзе царква правалілася”. Я кажу: “Ну й як яна выглядала?” “Ну звычайная русалка, ну зь вянком на галаве”. “А гавораць, што рыба...” “Ды якая рыба — гэта усё павыдумлялі, нармальная, звычайная”.

Самыя старажытныя ўспаміны, якія я знайшоў у летапісах, гэта — тойстая баба з жалезнымі цыцкамі — стаіць у жыце!»

Я чуў падобныя гісторыі ад Ніны й Васіля Шаркевічаў, — вось яны гаварылі: «Той хлопец бачыў русалак у Межна, а другі бачыў страшныя аганькі ў Галубова». Гэта як быццам страшна, гэта рамантычна й гэта (што вельмі важна!) лякалізавана на мясцовасці.

Для мяне тыя казкі й легенды — цікавыя, сярод іншага, й тым, што ўсё, аб чым піша Баршчэўскі, было тут, блізка. Засталіся вёскі, засталіся іхнія назвы, засталася “Nieszczero, ogromne jezioro nakształt odnogi morskiej”, дзе жыве дзядзька Завальня.

Вёска Мурагі існуе й сёння. Там стаіць помнік, які паставілі ў 1997 г. Нешчарда — Nieszczero як піша Баршчэўскі — ўсё там жа.

Я ехаў да Мурагоў на ровары. Цікава, што мне здарылася патрапіць у вёску зь боку Полацку, там дзе аніякая машына ня пройдзе. Праз Дудчына ехаў у Мурагі сам Баршчэўскі. Там, ў лесу, растуць незабудкі (ці ёсць сувязь зь назвай ягонага альманаху?), ляжаць каменья, расьце мох ды дзікія кветкі, стаяць ёлкі, цячэ рэчка, ў якой ляжыць разбураны драўляны мост. Лётае старажытнае таямнічае паветра.

Бяз дачнікаў, можна лічыць, што ў вёсцы цяпер жывуць толькі тры асобы.

Стары дзядзя Косьця, якому пайшоў ужо 85 год, старая цёця Жэня і яе сын Лёня, гавораць ня «Завальня», як то было б па-польску, а «Завальня».

«Добры дзень! Скажыце, калі ласка, ці Вы дзядзя Косьця?»

«Я!»

«Мяне завуць Ільля Марчанка, я з Пецяярбургу, пішу пра Баршчэўскага. Ці магу я Вам задаць два-тры пытаньні?»

«Дык можаце, толькі я пра Баршчэўскага мала чаго знаю. Праўда, я кніжонку “Пан Завальня” чытаў, ну дык гэта было ўжо лет дваццаць назад. Племьніца ў інстытуце вучылася. Яна прынесла мне кніжку: прачытай. Я прачытаў, а патам яна ў мяне можа поўгода была, а патам яна у мяне забрала яе».

Дзядзя Косьця распавядае пра Хрысьціну Іванаўну Шчэмялёву, якая нарадзілася ў 1904 г. ў вёсцы Цюшкова, недалёка ад Мурагоў, ўбок вёсцы Дудчына:

«Хрысьцінай звалася, дык тая помніць, што, дзе папоў дом стаяў, так яна тое месца называла ўсё Завальня. Яна ж няграмотная жанчына, но яна помніць. Я гавару: “Адкуда ж Вы знаеце, што там іменная Завальня?” А яна гаворыць: “Дык маі радзіцелі звалі то месца Завальнэй, і я так».

«А яна жыла таксама ў Мурагах?»

«Нет, яна жыла ў Цюшкове. Цюшкова — там; цяпер уж нет дзерявушкі, была раньшэ. Патам у Мурагі пераехаўшы была».

«Но яна нічога не гаварыла пра то, што ў гэтай Завальне было?»

«Не, не, эта яна не знала».

«Толькі гаворыла: Завальня?»

«Месца тое звала Завальнёй».

«На берагу Нешчарды?»

«Не, там балота была, толькі што Нешчарда блізка к таму месцу, дзе дом стаяў. Там і луг быў, калі я пацаном быў, а патом лес вырас... Хрысьціна Іванаўна...»

«Яна была Хрысьціна; можа, яна была каталічкай?»

«Не. Дзевіччя яе фамілія Шчэмялёва. Гэта ўжо ня каталічэская фамілія. А па мужу была Шалаева. А ў тым Цюшковае другія былі Шчэмялі».

«А дзе была ягоная хата, Завальні?»

«Завальні? А туды трудна дайсьці».

«Далёка?»

«Не так далёка. Вот адседа — дык невазможна — вазможна зь Мурагоў дайсьці. Я точна ня знаю, што там. Таму што пры мне, там яшчэ жыў сьвяшчэньнік. А патом, сьвяшчэньнік тот рашыў прадаць дом. І адзін зь Дрэтуні — там строілі палігон, і гэтаму дрэтуньскаму мужыку выплацілі дзеньгі харошыя, таму што ягоная ўсадзьба, ці хутар, ўхадзіў ў ваеннае ведамства — ён купіў ў бацькушкі — Быхавец такой. Быхавец этат жыў да 1939 года. А патом, дом прадаў куды-та, і з сараю зьдзелаў хату, і пераехаў у Мурагі. Па-мойму, ён ў Мурагах ў вайну і умер».

Зь дзядзькам Косьцям мы прыйшлі да берагу Нешчарды:

«Вот гэта месца — у нас дзе купаюцца. А астальныя места — трасьніком берага заросшы. Хто-та, наверна, рыбачыў, касьцёр паліў ноччу».

«Вось гэта такая, як затока, такі заліў?»

«Як плёс. Вон остраў бальшой. Там дзярэўня Люцькава, тожа малая. А вон тая гара — завёцца ў нас: Гарадок. Там кладбішча. На том Гарадку, я помню, пацаном быў — тры мужыка жыло. Патом, у 1939 гаду іх перавезлі ў Старыцу. А цяпер ў Старыцы адзін чалавек жывёт...»

«А на остраве ніхто нікалі ня жыў?»

«Жыў, гаварат, жыў. Я помню, што там стаяў сарай сянны. Хто жыў, зьехаў адтуда. А сарай ягоны астаўся. І люцькаўцы касілі на этам остраве і сена сахранялі да зімы, а зімой па льду перавазілі».

Цёця Женя, старая жыхарка Мурагоў, распавядае, як яна бачыла хаты паноў, магчыма самога Завальні:

«А я адзін год сяку дровы. Гляджу: нейкія людзі ўтраіх ідуць. А мужчына такі, маіх верна годаў, тады гаворыць: “А Вы знаеце, дзе жыў гэты Баршчэўскі?” — “Ну — гавораць — што там жыў, знаю, і ў хаце ягонай была. Ну ня ён ужо жыў, а другі ўжо жыў. Тот дом красівы быў. Як быццам, як ісьці к яму ўжо ў памяшчэньне, так нада высока лезьці. Мы зь бацькам хадзілі — ён мяне за руку — і вёў туды ў хату».

«Дык захавалася хата Баршчэўскага?»

«Да, была хата яшчэ».

«А дзе яна была?»

«А туды — на гару. А цяпер там усё пазарасло».

«Дык гэта было да вайны яшчэ?»

«Да вайны. Я тады жыла ў Дудчыне, яшчэ пацанкай была вот такой».

«А хата Баршчэўскага — яна ў вайну пагарэла, ці...?»

«А чорт яе, дзе яна дзелася. Можа ў вайну лі што. Мы туды пераяжджалі, дзелалі акопы, хаты нашы туды валаклі — парцізаны — і там мы жылі у тых акопах. Усё перамешалася вот так».

«А ці быў сад ля гэтай хаты ў Баршчэўскага?»

«Да, быў сад, харошы сад. Нас угашчалі зь папкам. Грушы былі харошыя, вот як сяйчас помню».

«А далёка хата яго была ад берага, ад Нешчарды?»

«А радам, пад бераг! Вот тут бераг, вось тут азяро. Радам. Праз дарогу, мэтраў пяць прайдзёшь».

У навакольлях Мурагоў заўсёды жылі паны, гаворыць цёця Женья:

«Былі, канешне, былі. Вот тут дом быў, за нам тут хата стаяла, згарэла. А тады, там дом бальшы на гарушке, там плашчадка была зьдзелаўшы — маладзёжы танцаваць — вось на тым месцы тожа пан жыў. Тут паноў да хвіга было».

«А тыя паны — беларусы лі палякі былі?»

«Ня знаю. Што ў гаварыць ня буду — ня знаю. Вон ў Мурагах былі паны, гэта ўжо точно. І тыя хаты былі, я помню. Калі мы зь Дудчына пераехалі перад вайной, мы ў панскай хаце жылі, пакуль свой дом паставілі».

«У панскай хаце? А чым панская хата ад абычнай хаты адлічалася?»

«Ай, абыкнавенная, пяцісьценачка».

«А жывёла якая-небудзь? Карова?»

«Дзяржалі!»

А сам Баршчэўскі піша:

“Stryj mój Pan Zawalnia, dość zamożny szlachcic na zagrodzie, żył w północnej i dzikiej stronie Białorusi: jego dworek czarujące miał okolice; na północ blisko mieszkania, Nieszczordo, ogromne jezioro nakształt odnogi morskiej, kiedy czas wietrzny, to w domu słycać szum wód i widać przez okno, jak fale pokryte pianą podnoszą rybackie łodzie w górę i znowu zrzucają. Na południe niziny zielenią się krzakami łoża, gdzie niegdzie wzgórkі zarosłe brzozą i lipą, na zachód szerokie łąki i rzeka bieży od wschodu przerzynając te okolice wpada do Nieszczordy.”

Так і ёсьць. Нічога не зьмянілася, няма толькі хаты пана Завальні. Ёсьць возера, ёсьць хвалі, ёсьць лес, ёсьць рэчка, праз якую перакінуты даўно разбураны мост і ў якой я чуць ня ўтапіў свой ровар.

У Мурагі іншы раз прыяжджаюць аматары творчасьці Баршчэўскага ды навукоўцы.

«Прыяжджалі зь Віцебска, нас фатаграфіравалі! Патом дзяўчаты зь Расон — хор. Песьні пелі».

Я пашукаў у Гуглю: ёсьць хто трапіць у Мурагі на машыне. Вось карыстальнік LJ рíжата_ропо піша ў 2007 г.:

«У якасьці фíнальнага акорду нашага кароткага, але дужа сакавітага падарожжа, мы заехалі ў Мурагі — радзіму Яна Баршчэўскага. Помнік яму стаіць на ўтравелым пагорку, які даўнавата ўжо не касіўся. У бліжэйшай хаце жыве нейкая маладая расейская пара. Моцна кусаюць авадні!»

Расейская пара — гэта Сяргей (расейскі дачнік зь Тулы, ён сам вельмі зацікаўлены ў гісторыі месца), ягоная жонка. Ёсьць дачка, якая гуляе на скрыпцы, і ветлівы сын Аляксандар. Ад іхняй хаты, магчыма, 40 мэтраў да помніка.

Сяргей ганарыцца, што адкапаў зь месца панскае сядзібы кавалачкі каляровага шклу, чарапкі ды сапраўдную сярэбраную ложку:

«Набрали несколько ведер черепков, где говорили бабки. Мы за ними — тоже набрали полведра, и буквально два дня назад отдали эти черепки корреспонденту минской газеты. Там очень интересные остатки — очень старинное стекло, старинная керамика, а больше — ничего. Ложка, настоящая польская ложка!»

«Польская — это довоенная или ещё времён Царства Польского?»

«А Вы знаете, — там только фирма. Судя по тому, это конец XIX века. Там жили не крестьяне. С серебряной ложкой, чайной причём, и с остатками фарфора, — маленькие черепочки — кто ж из крестьян будет пить — из фарфора? Стекло толстое — синее гранёное, зелёное гранёное. Это может не XVIII век, но уже никак не конец XIX в. Гранёные, очень красивые вещи толстого стекла, я видел такие у собирателей. Там все перепахано десять раз, но черепочек Вы всегда найдёте!»

А два дні таму ў Мурагі зь Менску прыехаў Алесь Лозка, старшыня Таварыства Беларускай Школы, якое заснаваў яшчэ Браніслаў Тарашкевіч.

«Тут во — гэта дзевачка прыехаўшы, дачніца, і Лёня там мой стаяў, шоў к аўталаўке, — “Стаім, — гаворыць, — аўтобусы едуць. Разгаварывалі. Ехалі зь Мінска, тое ж прыветы, журналісты, фатаграфіравалі доўга” — “А ці заязджалі вы ў сельсавет у Гарбачэва.” — “Не, мы проста так, па пуці заехалі».

«А чаго яны паедуць ў сельсавет? Чаго ім там дзелаць? Разрашэньня спрашываць к камню пад’ехаць?»

Сяргей распавядае:

«Вот: Алесь Лозка, старшыня РГА “Таварыства беларускай школы».

«...Рэспубліканскай грамадзкай арганізацыі “Таварыства беларускай школы”... Не, я знаю Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны”... А это — школы».

«Он очень говорил по-белорусски, с таким прямо литературным белорусским, что ни черта не поймёшь».

«Я ня разумею, чаму ён зь Вамі размаўляў па-беларуску. Таму што калі б Вы размаўлялі па-беларуску, тады б гэта было зразумела. Але Вы зь Расеі, ён мог бы гаворыць і па-расейску!»

«Да, но он принципиальный».

«Он даже и не так говорил».

«Я ему вручил личный стакан, из которого пил Барцевский, крынку, в которую доили ему молоко!»

«Да ну — это ж не должен быть его личный стакан, — просто то, что нашлось!»

«Ну, естественно. Я подозреваю, что это — его потомки».

«Тут всё время кто-то приезжает, я чувствую».

«Очень мало. За лето — две-три компании». «Просто к памятнику приезжают — цветы принести». «Тоже редко».

«А кто обычно? Это фольклористы или...?»

«В основном — приезжают господа из университетов — из минского и из витебского. Два раза были польские друзья. В прошлом году, примерно в это же время приезжал из Петербурга».

«Да, из Петербурга, это, наверное, человек, который делает сайт *barszczewski.spb.ru*. Он фотографировался, у него есть на сайте фотография: он сидит под памятником».

«Да, он у нас тоже что-то расспрашивал».

«Мы тут живём не всё время, но я думаю, что они приезжают летом».

«Ну да, зимой тут не проехать».

«Приезжают товарищи из Минска, из Витебска, поклонятся, положат цветы». «Сфотографируются и уедут». «Чувствуется, что литераторы».

«Местные жители слово “Барщевский” узнали от профессоров Краковского университета, которые приехали открывать этот камень. Это было больше десяти лет назад».

«Праздник проводился во время открытия. Приехал ансамбль, больше не приезжает». «А торжественных мероприятий не было (может, правда, когда нас не было — мы как раз в это время начали приезжать)». «Зимой никто сюда не приедет».

Гаворыць стары дзядзя Косьця:

«Пан Завальня — быў дзядзька Баршчэўскага. Тада, ў то время, када Баршчэўскі вучыўся ў Пецяўбурге, — паяздоў ж ў то время ня было, — й ён й пяхком хадзіў ад Пецяўбурга да свайго дзядзькі, да Завальні, да Мурагоў».

«Тук-тук, можна? Дзякую! Что выяснилось? Что говорит дядя Костя?»

«Спасибо большое!» — «Чайку попьём?» — «Ну, да, только не очень долго, я ещё хочу на обратном пути кого-то в Латышах найти».

«Дядя Костя говорит, что тут была рядом вёска Тюшково. И в ней была такая Хрысьціна Іванаўна Шчэмялёва. И она некое место между Тюшково и берегом называла Завальня: “я пайду ў Завальню”, “каля Завальні” И дядя Костя, говорит, что когда он читал книжку, он уже знал: “Да, знаю, Завальня, мне аб гэтым гаворылі”. Так что, что-то такое сохранилось».

«Когда открывали, этого не знали. Путались. Не знали точного места. Те люди, которые открывали памятник. Предполагалось, что или здесь, или в другом месте. Здесь же было большое село».

«Почему Барщевский интересный? В районе Себежа, Невеля, Полоцка в XIX веке на хуторах действительно жили поляки. «Паны». И очень интересный случай, что у Барщевского, у него в оригинальном издании в Петербурге 1844 г. — у него весь текст ро польски, но то, что говорят местные жители, песни, «Іван ды Марья», «Купальле», — он пишет латинкой, но на местном («мясцовам») наречии. Это такой памятник, источник местного наречия середины XIX века, — как здесь

говорили. Понятно, что он сам со своим дядькой и со всеми в Полоцке разговаривал по-польски, но он хорошо понимал местное наречие (как его называть — белорусское, не белорусское?), и он его записывал латинкой, латинским алфавитом. Так оно в первом издании и вышло».

«А вот интересно, может, Вы мне объясните такой факт: мы здесь живём на месте церкви. Здесь стояла церковь, православная. А он же католик?»

«Католик, это точно! Он иезуитскую академию заканчивал в Полоцке».

«То есть, его увезли от православия в католицизм, я так понимаю?»

«Я думаю, нет».

«Или он вообще был католиком?»

«Я думаю, он был католиком».

«А почему же у нас церкви нет католической?»

«Может, это конец XIX—начало XX века? А он же — начало XIX— середина XIX века. Он катался в Полоцк, обратно, в Полоцк, обратно. А здесь было 2-3-4-5-10 человек. Для них же не будут специально строить царкеву?»

«Вы знаете, 50 вёрст не очень откатаешь часто. Всё-таки, долго до Полоцка было ехать».

«Но на лошадах он же мог доехать за полдня? Он же не каждый день катался. Он уезжал в свой иезуитской collegium, учился там, а сюда приезжал на выходные, на коляды, на лето».

«Тут было очень большое село. Мне сообщили, что было 200 дворов (я, правда, не верю, что 200). Моя мама же отсюда. Она говорила, что вдоль озера огромного по тропке от Лютково до Мурагов можно было спокойно пройти пешком, — везде дома стояли, поля, — все берега были чистенькие, — где хочешь — купайся. Очень многолюдно было, а после войны всё изменилось. Когда мы приехали, 12 дворов были заполнены, а сейчас — три. Три человека остались. К кому хотите — к тому идите».

Для мяне было вельмі цікава, ці вось тут, ў Мурагах, дзе нехта памятае пра паноў, ёсьць нейкае лінгвістычнае асэнсаваньне, што тыя паны маглі размаўляць зусім ня па-расейску і не па-беларуску ў сёньняшнім разуменьні, а ўвогуле па-польску.

Такога асэнсаваньня ня меў Васіль Шаркевіч з Гор, які вельмі любіў параспавядаць гісторыі пра паноў і быў знаходкай для фальклярыста. Цяпер, я магу ўпэўнена сказаць, што аніякага такога асэнсаваньня ня маюць й жыхары ў Мурагах.

Нечакана я чую, што Сяргей — дачнік — слухае польскае радыё. “Czy rap rozumie po polsku?” «Да нет, мне нравится польская музыка, а поляки тут хорошо ловятся».

Мы п'ём гарбату, мне даюць лустачкі тульскага салу, я трошкі распавядаю Сяргею, ягонаму сыну, дачцэ і жонцы пра кампаратывістыку, паказваю на мапе Віцебскай вобласьці старую мяжу з Польшчай, фатаграфую помнік, саджуся на ровар і еду дамоў праз разбураны мост, праз лес і далей праз Дудчына і Латышы.

Баршчэўскі пісаў:

“Opowiadania starców o różnych zdarzeniach w narodowych ich powieściach, które przeszły z ust do ust od niepamiętnych czasów, były dla mnie historją o tej ziemi, o charakterze i uczuciu Białorusinów.”

Калі я чытаю Баршчэўскага, я бачу старую культуру гэтага краю, вежы не разбуранага Полацку, дарогі, лясы, азёры, Дрысу, Палату, Дзьвіну. Я чую, як перапляталіся тут розныя мовы, і я разумею, чаго варта разумець гэтыя мовы.

Як і аб чым гаварылі ў вёсках, ў самім Полацку, далей на захад, усход, поўнач і поўдзень? Што засталася з таго часу?

Баршчэўскі для мяне — крыніца разнастайных лінгвістычных дэталёў, звестак пра тую паўночную беларушчыну і беларускасьць, якая існавала тут з самага старажытнага часу й была задакумэнтаваная за паўстагодзьдзя да Нашай Нівы, да якогасьці адраджэньня, да Янкі Купалы; лацінкай, незвычайным польскамоўным пісьменьнікам.

“Po godzinie już skrył się przedmą las wysoki, który okrążał mieszkanie mego stryja, skrył się jasne wody i zarosłe brzegi jeziora Nieszczordy.”

Ільля Марчанка
www.ilyam.org